

BEATA BURSKA-RATAJCZYK

 <http://orcid.org/0000-0002-2058-3798>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Filologiczny

Antropocentryczne nacechowanie frazeologizmów z nazwami ptaków

Антропоцентрически маркированные
идиомы с видовыми названиями птиц

Абстракт

В статье описана антропоцентрическая характеристика фразеологизмов, содержащих в своем составе видовые названия птиц. На основании представленного материала видно, что отношения между птицами и людьми, закрепленные в польской фразеологии, являются важными. Структурно разнообразные связи с «птичьим» компонентом образно характеризуют человека. Сосредоточенный в них опыт и наблюдения означают как положительные, так и отрицательные ценности, которые касаются не только внешнего вида, но также интеллекта, человеческого опыта и общих правил человеческого существования.

Ключевые слова: антропоцентризм, фразеология, словесные связи с видовыми названиями птиц, метафоризация, оценка

Anthropocentrically Marked Idioms
with Species Names of Birds

Abstract

This article describes anthropocentrically marked idioms with species names of birds in their structure. The material presented here shows the importance of the relationships between birds and humans as fixed in Polish phraseology. Structurally varied combinations of words containing a bird component serve as metaphorical characterizations of humans. Experiences and observations contained in them connote both positive and negative values. Those values concern not only the appearance of people, but also the intellect, human experience, and the general principles of human life.

Keywords: anthropocentrism, phraseology, word connections comprising species names of birds, metaphorization, evaluation

Ptaki od zarania dziejów, nie tylko dzikie, ale i udomowione, były nieodłączną częścią ludzkiego świata. Dostarczały pożywienia, umilały życie śpiewem i pobudzały ludzką wyobraźnię. Poeci i pisarze chętnie sięgali po motyw ptaków, który był wykorzystywany w literaturze wszystkich epok. Ptaki odegrały też ważną rolę w historii i kulturze, stając się symbolami religijnymi i politycznymi. Na podstawie ich zachowania przepowiadano losy jednostek i narodów. Nic więc dziwnego, że nazwy ptaków są obecne w wielu frazeologizmach, przysłowiacz i aforyzmach. Badacze zwracają uwagę, że: „Bliski związek ludzi ze światem ptaków umożliwił przeniesienie metaforyczne różnych cech ptasich na człowieka”¹.

Antropocentryczny charakter języka, zarówno na płaszczyźnie leksykalnej, jak i gramatycznej, był przedmiotem wnikliwych badań lingwistycznych². Już Arystoteles wskazywał, że świat postrzegamy poprzez język, który jest uzewnętrznieniem ludzkich myśli, ponieważ „między językiem a rzeczywistością pośredniczy człowiek i jego myślenie”³. W refleksji humanistycznej, stawiającej w centrum zainteresowania człowieka oraz jego sprawy, ważne miejsce zajmuje frazeologia, stąd w literaturze językoznawczej odnaleźć można publikacje, które obejmują analizę zasobów dawnych i współczesnych połączeń wyrazowych, także tych, które zawierają ptasi komponent⁴. Według Anny Pajdzińskiej antropocentryzm frazeologii przejawia się „w przygniatającej przewadze liczbowej związków, które odnoszą się bezpośrednio do ludzi. O antropocentryzmie świadczy również większość metafor i porównań, utrwalonych we frazeologizmach. Przypisywanie człowiekowi cech przysługujących zwierzętom [...], porównywanie człowieka do zwierzęcia [...]”⁵.

Niniejszy artykuł wpisuje się w nurt badań nad *human-animal studies*⁶, jego celem jest pokazanie, jak w zasobach współczesnej polskiej frazeologii znajduje odbicie relacja między człowiekiem a skrzydlatą fauną, w jaki sposób połączenia wyrazowe z nazwami ptaków odnoszą się do różnych ludzkich sytuacji. Materiał

¹ K. Zierhoffer, Z. Zierhofferowa: *Polskie nazwiska od nazw ptaków*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2013, t. 20 (40), z. 2, s. 224.

² Zob. J. Rokoszowa: *Antropocentryzm języka i znaczenie tego faktu dla badań nad stroną*. „Studia Gramatyczne” 1981, t. 4, s. 127–184.

³ A. Heinz: *Historia językoznawstwa*. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1979, s. 8.

⁴ Zob. L. Hampl: *Interpretacja PACTWA w czeskich i polskich związkach frazeologicznych z zakresu tradycji ludowej przepowiadania pogody i pór roku (z wykorzystaniem zwierzęcych// ptasich nazw)*. „Język a Kultura” 2015, t. 25, s. 103–119; J. Sahata: *Ptaki we frazeologii polskiej i ukraińskiej*. „Postscriptum Polonistyczne” 2009, nr 1 (3), s. 143–152; A. Ziemińska: *Szesnastowieczne frazeologizmy z nazwami ptaków w współczesnej polszczyźnie*. W: *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*. T. 5. Red. J. Przyklenk. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014, s. 55–67.

⁵ A. Pajdzińska: *Antropocentryzm frazeologii potocznej*. W: Eadem: *Studia frazeologiczne*. Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2006, s. 106.

⁶ Zob. *Zwierzęta i ich ludzie. Zmierzch antropocentrycznego paradygmatu*. Red. A. Barcz, D. Łagodzka. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2015.

badawczy został wyekscerpowany ze słowników frazeologicznych polszczyzny⁷ oraz trzytomowego *Słownika języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka. Wyodrębnione połączenia wyrazowe ze względu na znaczenie zostały podzielone na kilka grup, które opisują: cechy cielesne człowieka, czynności i stany fizyczne, sposób komunikowania się, relacje międzyludzkie, emocje, intelekt i doświadczenie, postępowanie człowieka, sytuacje życiowe.

Cechy cielesne człowieka

Jednostki frazeologiczne zawierające w strukturze odwołania do oczu, dzioba czy piór konkretnych gatunków ptaków są wyzyskiwane do orzekania o właściwościach ludzkiego ciała. Osobę spostrzegawczą, mającą doskonały wzrok, charakteryzują połączenia: **mieć jastrzębi wzrok**, **jastrzębie oczy**, **spojrzenie; mieć orli, sokoli wzrok; sokole oko** itp. ‘oczy, spojrzenie bystre, przenikliwe, spostrzegawcze’ [SF: 66]⁸. **Jastrząb, orzeł** i **sokół** są ptakami drapieżnymi, ich reprezentatywną cechą jest bystrość wzroku.

Z obserwacją zachowania ptactwa domowego ma związek odnoszone do ludzi wyrażenie **kurza ślepota** oznaczające ‘słabe widzenie o zmroku’, które w terminologii medycznej określane jest jako **ślepotą zmierzchową** ‘upośledzenie widzenia o zmierzchu lub przy przejściu z jasnego do ciemnego pomieszczenia, powodowane brakiem adaptacji oka do ciemności’ [MEM: 1208]. Z kolei o człowieku, który dobrze widzi w mroku, mówi się, że ma: **sowie oczy**, **sowi wzrok** ‘oczy, które mają zdolność widzenia w ciemności’ [WSF: 314]. Frazeologizmy często utrwalają potoczne obserwacje na temat niektórych ptaków, np. **sowa** jest ptakiem nocnym, ale wbrew obiegowym opiniom dobrze widzi także w dzień.

Ludzki nos bywa porównywany pod względem kształtu i wielkości do dzioba ptaków drapieżnych, np. **jastrzębi, orli, krogulczy nos** to ‘nos wydatny, lekko zakrzywiony’ [WSF: 290]; ‘zakrzywiony nos, zbliżony kształtem do dzioba orła’ [SF: 67]. Z kolei pokaźny, spłaszczony nos określane jest jako **kaczy nos** ‘nos wydatny’ [SJPSz, 1: 853].

⁷ S. Bąba, J. Liberek: *Mały słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*. Spółka Wydawniczo-Księgarska–Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Warszawa 1992; *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Red. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2005; *Słownik frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym*. Red. A. Nowakowska. Wydawnictwo Europa, Wrocław 2003.

⁸ Wskazując wykorzystane źródła słownikowe i encyklopedyczne, stosuję skróty, których rozwiązanie znajduje się na końcu artykułu.

⁹ *Mała encyklopedia medycyny*. T. 1–2. Red. T. Roźniatowski. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 1208.

Frazeologizmy opisują także ludzką cerę. Wyrażenie porównawcze **piegowaty jak indyche jajo** ‘bardzo piegowaty’ [WSF: 148] nawiązuje do charakterystycznych drobnych cętek skorupki indyczego jajka. Reakcja ludzkiej skóry, mająca postać uwypukleń w okolicy torebek włosowych, określana jest natomiast jako **gęsia skórka** ‘skóra ludzka, zmieniona pod wpływem emocji lub zimna’ [SF: 297], dlatego że przypomina z wyglądu właśnie gęsią skórę.

Do kształtu nóg kury nawiązuje wyrażenie *pot.* **kurze łapki** oznaczające ‘drobne poprzeczne zmarszczki biegnące promieniście od kącików oczu ku skroniom’ [WSF: 221].

Odniesienie do barwy upierzenia ptaków znajdujemy we frazeologizmach określających kolor ludzkich włosów, np. **krucze włosy** ‘bardzo czarne, kruczo-czarne’ [SJPSz, 2: 1058]. Siwizny dotyczą określenia: **szpakowate włosy** ‘pokryte siwizną’ [SJPSz, 3: 122] oraz określenie człowieka zupełnie siwego: **biały, siwy jak gołębek** [SF: 67].

Wyrażenie **łabędzia szyja** jest przywoływane na oznaczenie ludzkiej szyi, w słowniku opatrzone kwalifikatorem *poet.* oznacza ‘szyję długą, smukłą’ [WSF: 536].

Niekorzystną ocenę powierzchowności człowieka zawiera określenie **brzydkie, kulawe kaczątko** ‘osoba nieefektowna, wywołująca litość, współczucie’ [SF: 17], ‘ktoś, zwykle dziecko lub młoda osoba, brzydki, nieśmiały, zakompleksiony, budzący litość’ [WSF: 155]. Wyrażenie ma źródło literackie, pochodzi z bajki Hansa Christiana Andersena, która opowiada o tym, jak łabędzie piskłę wyklute w kaczej rodzinie, uważane jest za wielkie niezdarne kaczątko. Do osoby osowiałej lub przemokniętej odnosi się porównanie *pot.* **wyglądać jak zmokła kura** ‘mieć nieszczęśliwą minę, wyglądać jak niezdar; być przemoczonym’ [SF: 65].

Wskazane frazeologizmy pokazują, że na utrwalony w języku sposób opisywania ludzkiego ciała wyraźny wpływ mają cechy anatomiczne ptaków.

Czynności i stany fizyczne

Kolejne połączenia dotyczą: jedzenia, snu, sprawności fizycznej, sposobu patrzenia i poruszania się ludzi, ludzkich reakcji oraz działań podejmowanych w różnych życiowych sytuacjach. Niektóre frazeologizmy służą hiperbolizacji, np. **jeść jak wróbelek, kurczę, ptaszek** ‘nie mieć apetytu, jeść mało, niechętnie, grymasząc’ [WSF: 151]. Wróbel to mały ptak z rodziny wikłaczy, mający niewielkie potrzeby żywieniowe, konotację małości w porównaniu dodatkowo podkreśla forma deminutywna. Z kolei do kogoś, kto może dużo zjeść, ma żołądek umożliwiający spożywanie obfitych, kalorycznych posiłków odnoszą się wy-

rażenia: **kaczy, strusi żołądek** ‘bardzo zdrowy żołądek’ [WSF: 712]. Motywacja semantyczna określeń ma związek z potocznym przekonaniem opartym na tym, że ptaki te trawią nawet kamienie, ponieważ odnajdywano je w ich żołądkach.

Nawyków związanych z ludzkim snem dotyczą zwroty odwołujące się do zachowania kury **chodzić, kłaść się spać z kurami** ‘chodzić spać bardzo wcześnie’ [SF: 276]; *pot.* **wstawać (razem) z kurami** ‘wstać bardzo wcześnie, o świcie’ [WSF: 202], chociaż świt jest początkiem aktywności wielu gatunków ptaków.

Z kolei frazeologizm *pot.* **wywinąć orła** oznacza ‘przewrócić się’ [SF: 81] i prawdopodobnie nawiązuje do zabawy na śniegu. Zwrot ma też drugie znaczenie ‘umrzeć’ [WSF: 328].

O ludzkim zmęczeniu mówi połączenie z kwalifikatorem *pot.* **paść jak kawa** ‘być bardzo zmęczonym, nie mieć siły’ [SF: 84].

Sposób patrzenia ludzi bywa kojarzony z pobudzeniem poznawczym ptaków z rodziny krukowatych, np. do kogoś, kto intensywnie przygląda się czemuś, odnosi się porównanie **patrzyć, gapić się (na kogoś, na coś) jak sroka w gnata, jak sroka, wrona w kość** ‘patrzyć uparcie w jeden punkt, przypatrywać się komuś, czemuś uparcie’ [SF: 78]. Osobę, która spogląda z pewnej odległości, ukradkiem, w sposób nietaktowny, charakteryzuje połączenie opatrzone w słownikach kwalifikatorami: *żart.* **zapuszczać, zapuścić żurawia** ‘podejrzeć, zajrzeć ukradkiem’ [WSF: 673]; *pot.* ‘zaglądać gdzieś z pewnej odległości’ [SF: 79]. Jerzy Bralczyk wyjaśnia, że do końca nie wiadomo czy mowa tu o ptaku, czy o żurawiu studziennym¹⁰. Krytyczne przyglądanie się komuś oddaje natomiast frazeologizm **patrzyć na kogoś jak na raroga** ‘patrzyć na kogoś jak na dziwne zjawisko, dziwoląga, z pewnym uprzedzeniem, niechętnie’ [WSF: 439]. Na motywację jednostki mógł wpłynąć fakt, że raróg – ptak drapieżny z rodziny sokołów, dawniej używany w sokolnictwie, w Polsce pojawia się tylko przelotnie [zob. SMiTK, t. 3: 75].

Niezgrabny chód człowieka porównywany bywa do sposobu poruszania się bociana, który ma długie nogi, chodzi powoli, stawiając wielkie kroki, stąd określenie **chodzić jak bocian** ‘chodzić wolno, dużymi, długimi krokami’ [SF: 81]. Z kolei kiwający się, kołyszący, niezgrabny jak u kaczki chód określane jest jako: **kaczy, kaczkowy chód** ‘chodzenie połączone z kołysaniem się na boki’ [SF: 81]. **Kaczkowy chód**¹¹ to termin medyczny, który oznacza kołyszący sposób poruszania się, będący objawem m.in. zwicnięcia wrodzonego stawów biodrowych [MEM: 162]. Do sposobu przemieszczania się stada ptaków nawiązuje zwrot **iść, ciągnąć, jechać gęsiego** ‘iść, ciągnąć, jechać rzędem, jeden za drugim’ [SJPSz, 1: 650].

Do człowieka, który zwykle z powodu jakiejś silnej, niespodziewanej emocji zaczerwienił się mocno (najczęściej na twarzy i szyi), odnosi się porównanie **czerwony jak indyk** ‘poczerwienieć, zaczerwienić się’ [WSF: 27], odwołujące się

¹⁰ J. Bralczyk: *Zwierzyniec*. Wydawnictwo Agora, Warszawa 2019, s. 301.

¹¹ Zob. *Mała encyklopedia medycyny...*, s. 162.

do reakcji samca indyka. Ptak ma na głowie, szyi i dziobie mięsiste wyrostki, które nabiegają krwią, kiedy jest podniecony.

O człowieku działającym wbrew społecznym zasadom lub o nieprzyjemnej sytuacji informuje wyrażenie **kukułcze jajo** ‘coś, co jest niemile widziane, czego chcielibyśmy się pozbyć; podrzutek, wyrodek’ [WSF: 148]. Znaczenie jednostki odwołuje się do wspólnej wiedzy użytkowników języka na temat zachowania kukułki, która zgodnie z naturą swojego gatunku nie wysiaduje jajka sama, tylko podrzuca je innym ptakom.

Z kolei kogoś wyniosłego, dumnego, butnego porównuje się do **pawia: chodzić jak paw** ‘pyszczyć się’; **dumny jak paw** ‘bardzo dumny’, **nadymać się, puszyć się jak paw** ‘być bardzo dumnym’ [SF: 37].

Sposób komunikowania się

Frazeologizmy w metaforyczny sposób ujmują różne aspekty komunikacji międzyludzkiej. Mówi się, że tym, co odróżnia człowieka od innych stworzeń, jest język, ale ptaki także porozumiewają się ze sobą, choć jest to z reguły reakcja na bezpośredni bodziec z ich otoczenia. O rozmowie przebiegającej w przyjemnej atmosferze informuje porównanie z dźwiękonaśladowczym czasownikiem, które odwołuje się do obserwacji zachowania gołębi – **gruchać jak dwa gołąbki** ‘czule rozmawiać ze sobą, okazując sobie sympatię, miłość, przytulać, czulić się do siebie’ [WSF: 123].

Brak wzajemnego porozumienia między dwiema osobami oddaje frazeologizm **rozmawiać z kimś jak gęś z prosięciem** ‘nie móc porozumieć się z kimś’ [WSF: 110], który zawiera potoczne przekonanie o braku jakiegokolwiek więzi i komunikacji między przedstawicielami różnych gatunków zwierząt. Rozmowę przyjmującego obojętnie kierowane do niego słowa, niereagującego na nie określa frazeologizm **coś (słowa, napomnienia, zdarzenia, przeżycia) spływa (spływają) po kimś jak woda (po gęsi, po kacze)** ‘coś jest dla kogoś zupełnie obojętne, nie robi na kimś żadnego wrażenia’ [SF: 401]. Konotacja semantyczna połączenia jest czytelna, ponieważ nawiązuje do właściwości piór ptaków, które są pokryte tłuszczem, chroniącym przed nasiąkaniem wodą.

Negatywnie waloryzujący zwrot z kwalifikatorem *pot.* **uciąć, wyciąć koguta** ‘sfalszować, nagle przejść do piskliwego dyszkanu’ [WSF: 173] dotyczy ludzkiego śpiewu, który przypomina dźwięk wydawany przez ptaka.

Wśród połączeń wielowyrazowych z nazwami ptaków znajdują się jednostki ekspresywne, oddające różne stany uczuciowe, towarzyszące ludzkiej komunikacji: zdziwienie, oburzenie, zachwyt itp. Zwrot wyrażający zdumienie czyimś postępowaniem *pot.* **niech, bodaj cię kaczki (zdepczą, podepczą,**

zadziobią) oznacza ‘oburzenie, zdziwienie, niezadowolenie, zniecierpliwienie’ [SJPSz, 1: 852], kolejny także opatrzony kwalifikatorem *pot.* **niech cię (go itp.) gęś kopnie** to ‘okrzyk wyrażający zniecierpliwienie, niezadowolenie, a czasem podziw’ [SF: 105]. W wyodrębnionej grupie znalazły się także frazeologizmy, zastępujące określenia zakazane przez tabu językowe, które nazywają w sposób oględny coś, co brzmi zbyt drastycznie: *euf.* **(o) kur zapiał** ‘rodzaj przekleństwa, wyrażający zdziwienie’ [WSF: 201]; *euf.* **kurczę blade, kurka wodna, kurza (twarz, stopa, melodia)** ‘rodzaj przekleństwa’ [WSF: 202–203].

Relacje międzyludzkie

Wyobrażenia o ptakach w jednostkach frazeologicznych służą dodatniej lub ujemnej waloryzacji ludzkiej natury, naszego usposobienia, zachowania względem innych. Pozytywny wydźwięk ma wyrażenie używane w odniesieniu do osób serdecznych we wzajemnych kontaktach: **papuzki nierozłączki żart.** ‘o dwóch osobach, które bardzo się lubią i spędzają ze sobą dużo czasu’ [WSF: 281], *pot.* ‘osoby bardzo ze sobą żyte, niemogące żyć bez siebie’ [SF: 21]. Motywacja frazeologizmu ma związek z naturą papug. Te towarzyskie ptaki z powodu tęsknoty za przedstawicielem swojego gatunku lub za opiekunem mogą przez wiele dni nie przyjmować pokarmu, godzinami siedzieć napuszone lub demonstrować głośnym krzykiem swoje niezadowolenie¹². Osoba o życzliwym usposobieniu, odznaczająca się serdecznością, wrażliwością to **człowiek gołębiego serca, o gołębim sercu** ‘człowiek niezwykle dobry, łagodny, delikatny’ [WSF: 123]. Wyrażenie **gołębie serce** ‘serce dobre, czułe, łagodne usposobienie’ [WSF: 123] ma związek z dawnym przeświadczeniem, że ten gatunek ptaka nie ma żółci.

Na określenie osoby, z którą trzeba się liczyć, używa się zwrotu ktoś **nie wypadł, nie wyleciał, nie wyskoczył sroce spod ogona** ‘ktoś nie jest byle kim’ [WSF: 506].

O człowieku przedstawiającym się w korzystnym świetle, stwarzającym pozory, że jest inny niż w rzeczywistości, mówi zwrot **stroić się w pawie pióra, piórka** ‘udawać kogoś lepszego, wyżej postawionego, zamożniejszego itp. niż się jest w istocie’ [WSF: 346]. Hodowany jako ozdoba parków paw jest dużym ptakiem z rodziny kurowatych, o mieniącym się upierzeniu i długim, wachlarzowato rozkładanym ogonie, którego pióra mają barwne oka. **Pawie pióro** symbolizuje chępliwość, próżność [zob. SK: 305].

¹² Zob. P. Pogodała: *Ptaki egzotyczne*. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1991, s. 13.

Negatywne konotacje: naiwność, głupota, przypisywane są **dudkowi**. Postępowanie polegające na oszukaniu, wyszydzeniu kogoś wyraża połączenie **wystrychnąć kogoś na dudka** ‘oszukać kogoś, ośmieszyć’, a negatywną opinię o osobie, którą uważa się za nierozsądną zwrot **mieć kogoś za dudka** [MSF: 62].

Emocje

Ptaki, podobnie jak ludzie, wykazują rozmaite emocje, takie jak: radość, smutek, strach. O osobie w wesołym, pogodnym nastroju mówią połączenia: **ktoś (jest) cały w skowronkach** ‘ktoś jest bardzo zadowolony, radosny’ [WSF: 479], **radosny jak skowronek** ‘bardzo radosny’ [WSF: 480]. **Skowronek** symbolizuje radość życia [zob. SK: 385], jest jednym z najwcześniej budzących się ptaków, który wita dzień radosnym śpiewem. Ludzkie radosne usposobienie łączone jest również z obserwacją zachowania szczygła: **wesoły jak szczygieł, szczygiełek** ‘o kimś bardzo wesołym, ruchliwym, skłonny do zabawy’ [WSF: 607].

Intelekt i doświadczenie

Frazeologizmy motywowane światem ptaków wyrażają opinie na temat ludzkiej mądrości czy zaradności życiowej. O osobie doświadczonej, umiejącej sobie poradzić w każdej sytuacji mówi się: **stary wróbel** ‘ktoś sprytny, doświadczony, zaradny’ [SF: 22]; *przest.* **szpakami karmiony** ‘sprytny, obrotny’ [SF: 40], **szpak z niego** ‘jest mądry, przebiegły’ [WSF: 532]. Wróbel i szpak to niewielkie ptaki z rzędu wróblowatych, niezwykle ruchliwe i bystre. Szpaki, podobnie jak papugi, potrafią naśladować głosy innych ptaków, posiadają także umiejętność naśladowania ludzkiej mowy.

Silnie nacechowany emocjonalnie frazeologizm **kurzy mózdzek, rozum** ‘tępy, ograniczony umysł; osoba mająca taki umysł’ [WSF: 203] odnosi się do ludzkiej głupoty. Czytelną ocenę zawiera połączenie rzeczownika *mózg*, będącego symbolem świadomości, inteligencji z niewielkimi rozmiarami tego organu u kury. Niemądra kobieta pogardliwie określana jest jako: **głupia gęś, głupia jak gęś** ‘lekceważąco o kobiecie uważanej za ograniczoną, naiwną, łatwowierną’ [SJPSz, 1: 667]. Gęś symbolizuje powierzchowność, ograniczoność [por. SK: 131]. Lekceważąco o kobiecie, która nie ma większych ambicji, jest skupiona tylko na rodzinie i pochłonięta całkowicie sprawami domowymi, mówi wyrażenie **kura domowa** ‘pogardliwe określenie kobiety zajmującej się wyłącznie prowadzeniem

domu i wychowywaniem dzieci' [SF: 19]. Warto dodać, że kura udomowiona 10 tys. lat temu¹³, jest ptakiem stadnym, powszechnie hodowanym, stąd często pojawia się w rodzimej frazeologii. Ludzką naiwność konotuje zwrot **wierzyć w bociany** mający dwa znaczenia: 1. 'wierzyć, że bocian przynosi noworodki'; 2. 'być naiwnym' [WSF: 20]. Z inteligencją ma związek *pamięć*, o zawdającej pamięci, kłopotach z przypomnieniem sobie czegoś mówi wyrażenie *pot. kurza pamięć* 'pamięć słaba, zła' [WSF: 337], 'krótka pamięć' [SF: 44]. Odzwierciedleniem braku kompetencji jest zwrot porównawczy **znać się na czymś jak kura na pieprzu** *pot.* 'nie znać się na czymś, być dyletantem' [SF: 43].

Postępowanie człowieka

Ludzkie działanie przywoływane we frazeologizmach z nazwami ptaków ujmowane jest w kategoriach: pożądane lub niechciane, dobre albo złe. Rezygnację, brak zdecydowania, ociąganie się w postępowaniu oddaje połączenie, nawiązujące do zwyczaju odlatywania niektórych ptaków jesienią do ciepłych krajów, **wybierać się jak sójka za morze** 'nie móc się zdecydować na wyjście lub wyjazd, odwlekać decyzję o wyjeździe, guzdrać się' [SF: 35]. Stefan Kłosiewicz¹⁴ tłumaczy, że gnieźdzące się u nas sójki, ptaki z rodziny krukowatych, wbrew opinii, mającej oznaczać zaniechanie podróży w ogóle, zimę spędzają na południu Europy. O robieniu hałasu dookoła mało ważnej sprawy mówi zwrot porównawczy związany z obserwacją zachowania kury **nosić się, obnosić się z czymś jak kura z jajkiem** 'rozważać jakiś problem, mówić o tym dużo i nie móc się zdecydować na jakieś rozwiązanie' [WSF: 202]. Obarczanie kogoś nieprzyjemną sprawą oddaje zwrot **podrzucić komuś kukułcze jajo** 'pozbyć się uciążliwej, kłopotliwej sprawy, zrzucając ją na kogoś' [SF: 120], którego motywacja ma związek z pasożytnictwem lęgowym **kukułki**. Samica ptaka nie buduje gniazda i nie wysiaduje piskląt, podrzuca jaja do gniazd drobnych ptaków, a pisklą kukułki wyrzuca z nich jaja i piskląta gospodarzy. O apodyktycznym zachowaniu ograniczającym swobodę innych mówi frazeologizm **rządzić się jak szara gęś** 'postępować samowolnie, nie liczyć się z innymi' [WSF: 110]. Związek ze sposobem polowania na kaczki ma połączenie *pot. bić, walić jak w kaczy kuper* 'bić mocno, bez umiaru, nie napotykać oporu' [WSF: 155]. O osobie lub przedsięwzięciu, które przynosi stały i pokaźny zysk informuje frazeologizm **kura znosząca złote jajka** 'źródło łatwych i dużych dochodów' [SF: 231]. Z kolei byle jaki, niedbały sposób pisania **bazgrać [pisać] jak kura pazurem** 'pisać

¹³ E. Chaline: *50 zwierząt, które zmieniły bieg historii*. Przeł. J.J. Malinowski. Oficyna Wydawnicza Alma-Press, Warszawa 2017, s. 90.

¹⁴ Zob. S. Kłosiewicz: *Ptaki święte, przekłete i inne*. Prószyński i S-ka, Warszawa 1998.

brzydko, niestarannie, nieczytelnie, niewyraźnie' [SF: 224] porównywany jest do bezładnych śladów, które pozostawia na ziemi drepcząca kura. Kres ludzkiej aktywności w jakiejś dyscyplinie to **(czyjś) łabędzi śpiew** 'ostatni przejaw działalności w jakiejś dziedzinie, np. ostatnie dzieło autora, dzieło kończące jakiś okres historyczny, ostatnie osiągnięcie w rywalizacji sportowej' [SF: 215]. Z kolei unikanie odpowiedzialności, uchylanie się od podjęcia decyzji, przymykanie oczu na rzeczywistość zwykle nieprzyjemną określane jest jako **strusia polityka** 'udawanie, że się nie dostrzega jakiegoś problemu' [SF: 155], **strusie chowanie głowy w piasek** 'udawać, że się czegoś nie rozumie, nie wie, nie dostrzega, uchylać się od jakiegoś działania, podjęcia decyzji, stchórzyć przed czymś' [WSF: 350]. Określenie ma związek z zachowaniem ptaka, który nie chcąc, aby go dostrzeżono, czasami przywiera głową do ziemi [zob. SK: 407].

Sytuacje życiowe

Ocena różnych ludzkich zdarzeń: oczekiwanych, pomyślnych, wyjątkowych we frazeologii bywa łączona z obserwacją zachowania ptaków. O niespodziewanej, korzystnej sytuacji mówi porównanie **trafiło się jak ślepej kurze ziarno** 'komuś udało się przypadkowo coś zdobyć, zwykle niezasłużenie' [SF: 182]. Oczekiwanie z utęsknieniem na kogoś lub na coś konotuje połączenie **łaknąć, pragnąć, czekać, wyglądać czegoś jak kania dżdżu** 'chcieć czegoś bardzo, czekać na coś z niecierpliwością' [SF: 205]. Chęć zrealizowania wielu spraw naraz oddaje zwrot: **łapać, złapać [chwytać, trzymać] dwie sroki (kilka srok) za ogon** 'chcieć od razu osiągnąć podwójny cel; załatwić kilka spraw jednocześnie' [SF: 169].

Wnioski

Ptaki od dawna stanowiły inspirację dla ludzi, a ptasie motywy obecne były w sztuce: malarstwie, architekturze, rzeźbie, muzyce i literaturze wszystkich epok. Różne relacje między ludźmi i ptakami na dobre utrwaliły się także w języku. Odniesienia do człowieka obecne są w wielu funkcjonujących w polszczyźnie frazeologizmach, których struktura odwołuje się do świata ptaków. Doświadczenia oraz spostrzeżenia w nich skupione dotyczą zarówno wyglądu zewnętrznego, jak i ogólnych prawideł ludzkiej egzystencji, intelektu, doświadczenia, działań podejmowanych przez człowieka, ludzkich cech czy postaw. Porównywanie człowieka do ptaka lub przypisywanie człowiekowi cech

przystługujących ptakom wiąże się z wartościowaniem. Znaczną część wyekscerpowanego materiału stanowią frazeologizmy nacechowane emocjonalnie i wartościująco, które na ogół służą wyrażaniu: pogardy, lekceważenia, ironii, kpiny lub politowania, rzadziej podziwu, są one także środkiem żartu językowego. Opisane połączenia wyrazowe, podobnie jak wiele związków z odzwierzęcym składnikiem, uwypuklają utrwaloną w języku antropocentryczną orientację.

Danuta Kępa podkreśla, że: „Struktury leksemów *człowiek* i *ptak* wykazują pewne podobieństwa. Przede wszystkim można zauważyć analogie dotyczące życia codziennego (gniazdo-dom, miłość rodzicielska, bezbronność piskląt i niemowląt) [...]”¹⁵.

Wykaz opracowań encyklopedycznych i słownikowych wraz ze skrótami:

- [MEM] – *Mała encyklopedia medycyny*. T. 1–2. Red. T. Roźniatowski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.
- [MSF] – Bąba S., Liberek J.: *Mały słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*. Warszawa–Kraków: Spółka Wydawniczo-Księgarska–Miłośników Języka Polskiego, 1992.
- [SF] – *Słownik frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym*. Red. A. Nowakowska. Wrocław: Wydawnictwo Europa, 2003.
- [SJPSz] – *Słownik języka polskiego*. T. 1–3. Red. M. Szymczak. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978–1981.
- [SK] – Kopaliński W.: *Słownik symboli*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007.
- [SMiTK] – Kopaliński W.: *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007.
- [WSF] – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Red. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.

Bibliografia

- Bąba, Stanisław, and Jarosław Liberek. *Mały słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*. Warszawa–Kraków: Spółka Wydawniczo-Księgarska–Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, 1992.

¹⁵ D. Kępa: *Konotacje kulturowe i ich językowe realizacje (na przykładzie leksemu „ptak”)*. W: *Współczesna leksyka*. T. 1. Red. K. Michalewski. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001, s. 144–145.

- Banfi, Cristina M., Cristina Peraboni, and Rita Mabel Schiavo. *Co ma kura z jaszczurą? Wielka księga ewolucji*. Translated by Agnieszka Liszka-Drażkiewicz. Gdańsk: Wydawnictwo Adamada, 2018.
- Bralczyk, Jerzy. *Zwierzyniec*. Warszawa: Wydawnictwo Agora, 2019.
- Chaline, Eric. *50 zwierząt, które zmieniły bieg historii*. Translated by Jerzy J. Malinowski. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Alma-Press, 2017.
- Hampl, Lubomír. "Interpretacja PTACTWA w czeskich i polskich związkach frazeologicznych z zakresu tradycji ludowej przepowiedni pogody i pór roku (z wykorzystaniem zwierzęcych//ptasich nazw)." *Język a Kultura*, vol. 25 (2015): 103–119.
- Heinz, Adam. *Historia językoznawstwa*. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979.
- Kępa, Danuta. *Konotacje kulturowe i ich językowe realizacje (na przykładzie leksemu "ptak")*. In *Współczesna leksyka*, edited by Kazimierz Michalewski, 130–147. Vol. 1. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2001.
- Kłosiewicz, Stefan. *Ptaki święte, przeklęte i inne*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 1998.
- Kopaliński, Władysław. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007.
- Kopaliński, Władysław. *Słownik symboli*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007.
- Mała encyklopedia medycyny*, edited by Tadeusz Roźniatowski. Vol. 1–2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.
- Pajdzińska, Anna. "Antropocentryzm frazeologii potocznej." In *Studia frazeologiczne*, 104–113. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem, 2006.
- Pogodała, Paweł. *Ptaki egzotyczne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1991.
- Rokoszowa, Jolanta. "Antropocentryzm języka i znaczenie tego faktu dla badań nad stroną." *Studia Gramatyczne*, vol. 4 (1981): 127–184.
- Sahata, Julia. "Ptaki we frazeologii polskiej i ukraińskiej." *Postscriptum Polonistyczne*, no. 1 (3) (2009): 143–152.
- Słownik frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym*, edited by Alicja Nowakowska. Wrocław: Wydawnictwo Europa, 2003.
- Szymczak, Mieczysław. *Słownik języka polskiego*. Vol. 1–3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978–1981.
- Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, edited by Anna Kłosińska, Elżbieta Sobol, and Anna Stankiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- Ziembińska, Anna. "Szesnastowieczne frazeologizmy z nazwami ptaków we współczesnej polszczyźnie." In *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*, edited by Joanna Przyklenk, 55–67. Vol. 5. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2014.
- Zierhoffer, Karol, and Zofia Zierhofferowa. "Polskie nazwiska od nazw ptaków." *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, vol. 20 (40), no. 2 (2013): 221–228.
- Zwierzęta i ich ludzie. Zmierzch antropocentrycznego paradygmatu*, edited by Anna Barcz, and Dorota Łagodzka. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 2015.

Beata Burska-Ratajczyk – dr hab., ukończyła studia magisterskie na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego, uzyskując w 1985 roku tytuł magistra filologii polskiej (specjalizacja nauczycielska). W tym samym roku rozpoczęła pracę w Katedrze Współczesnego Języka Polskiego Uniwersytetu Łódzkiego. Głównym przedmiotem jej badań naukowych jest język używany w środowiskach wiejskich, który dynamicznie zmienia się pod wpływem polszczyzny ogólnej. Charakterystyce rozmaitych aspektów komunikacji gwarowej, zwłaszcza kompetencji językowej i komunikacyjnej mieszkańców wsi, poświęciła cykl artykułów oraz rozprawę doktorską. We wrześniu 2014 roku obroniła kolokwium habilitacyjne *Realizacja funkcji perswazyjnej w tekstach gwarowych*. Jej zainteresowania badawcze obejmują różne odmiany i style współczesnej polszczyzny, opublikowane artykuły dotyczą: onomastyki literackiej, frazeologii, badań nad językowym obrazem świata, a także realizacji funkcji perswazyjnej w języku reklam, w dyskursie politycznym, sposobów wyrażania emocji i wartościowania w tekstach artystycznych oraz w socjolekcie młodzieży szkolnej i studenckiej. Prowadzi zajęcia dydaktyczne z gramatyki opisowej, stylistyki, kultury języka, analizy tekstu, seminarium magisterskie, a także zajęcia specjalistyczne z kultury i edycji tekstu naukowego dla doktorantów, których celem jest podniesienie poziomu przygotowywanych prac doktorskich. Od 2019 roku uczestniczy w unijnym grantie, prowadząc zajęcia dla pracowników naukowych Uniwersytetu Łódzkiego poświęcone redagowaniu tekstów naukowych. Zaangażowana w działania edukacyjne, od kilku lat prowadzi wykłady i zajęcia w środowisku zawodowym nauczycieli oraz warsztaty przygotowujące uczniów szkół ponadgimnazjalnych do udziału w eliminacjach okręgowych Olimpiady Literatury i Języka Polskiego. Członkini Komitetu Okręgowego Olimpiady Literatury i Języka Polskiego w Łodzi oraz Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego.

Beata Burska-Ratajczyk – PhD and a post-doctoral degree; graduated from the Faculty of Philology at the University of Lodz, obtaining in 1985 a master's degree in Polish philology (teacher specialization). In the same year, she started working in the Department of Contemporary Polish Language at the University of Lodz. The main focus of her research is the language of rural communities and its dynamic changes due to the influence of standard Polish. She devoted a series of articles and her doctoral dissertation to the features and various aspects of dialectal communication, especially the linguistic competence and communication among rural communities. In September 2014, in a colloquium, she defended her habilitation (post-doctoral) project *Implementation of the persuasive function in dialectal texts*. Her research interests include variations and styles of contemporary Polish. She has published articles on a variety of topics, including literary onomastics, phraseology, the linguistic world image, the persuasion function in the language of advertising and in political discourse, ways of expressing emotions and values in artistic texts and in the sociolect of school and university students. He teaches descriptive grammar, stylistics, linguistic culture, text analysis, the edition of academic texts, MA seminar, as well as specialized courses for PhD candidates (the culture and editing of academic texts) which have the aim of raising the level of doctoral theses. Since 2019 she has participated in a EU grant by conducting classes for University of Lodz academics on the editing of scholarly texts. She has been involved in educational activities and for several years has been giving lectures and classes for

Beata Burska-Ratajczyk

teachers and has been conducting workshops for secondary school students aiming at preparing them for the Polish Literature and Language Olympiad at the regional level. She is a member of the Regional Committee of the Polish Literature and Language Olympiad in Lodz and of the Society of Polish Language Enthusiasts.